

ДЕРЖАВНЕ ОБВИНУВАННЯ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ СТАДІЙ

Кримінальний процес — складна динамічна система. Проте при цьому не вказувалося, чим відзначається його складність, реально існуючий динамізм і системний характер. Чинників, які зумовлюють властивості та стани системи кримінального процесу, багато. У плані теми дослідження важливо відзначити, що складність даної системи визначається значною кількістю і різноманітністю елементів, які її створюють, серед яких особливе місце посідає так званий людський чинник; особливим об'єктом пізнання, котрий нерідко є латентним за своїм характером; специфікою засобів пізнання і здійснення інших видів процесуальної діяльності, у складі якої найбільш складною і важливою є обвинувальна діяльність особи, що проводить дізнання, слідчого і прокурора.

Динамізм процесу визначений його публічністю, специфікою правовідносин, які реалізуються в загальній структурі процесуальної діяльності; динамікою зміни його станів в різні періоди провадження у справі, зумовлені розв'язанням загальних завдань і виникненням нових, захистом інтересів одних осіб і прагненням інших осіб до захисту власних інтересів; тою боротьбою, яка виникає в кримінальному процесі у зв'язку із здійсненням процесуальної діяльності, спрямованої на забезпечення кримінальної відповідальності винної особи, задоволення різноманітних потреб держави, окремих колективів або громадян в кримінальному процесі.

Нарешті, системний характер кримінального процесу визначений системними властивостями кримінально-процесуального права, його статичною і функціональною цілісністю, взаємозв'язком і взаємообумовленістю усіх його елементів, єдність, специфіка та закономірність зв'язку яких створюють структуру кримінального процесу, де виникає, здійснюється і, зрештою, припиняється державне обвинувачення, яке реалізується в діяльності прокурора. Така діяльність також цілісна і системна, як і весь кримінальний процес, частиною якого вона є. При цьому дана частина виконує в цілому свою особливу специфічну функцію, без якої кримінальний процес не може існувати і функціонувати як завершене системне та специфічно цілісне утворення. Саме тому виникає потреба в системному підході до розгляду як кримінального процесу, так і державного обвинувачення, яке входить до його структури.

Реалізація в дослідженні принципів (або основних положень) цього підходу припускає розгляд кримінального процесу перш за все як системи, а елементів, що його утворюють, як особливих взаємопов'язаних підсистем: З цього випливає, що описати кримінальний процес як систему, а його структуроутворюючі елементи як специфічні підсистеми, означає охарактеризувати його з боку: 1) цілісності; 2) внутрішньої побудови, або закономірностей зв'язків між його елементами; 3) місця в загальній системі¹.

При традиційному підході до характеристики структури кримінального процесу прийнято говорити про стадії, з яких він складається. При цьому виділяються стадії, досудові та судові. До перших відносять: порушення кримінальної справи і попереднє розслідування, а до других — віддання до суду, судовий розгляд, виконання вироку, касаційне провадження, перегляд вироку в порядку судового нагляду і поновлення справ за новоявленими обставинами. Визнаючи цілком правомірний поділ стадій процесу на досудові та судові, не можна погодитися, по-перше, з підставами такого поділу; по-друге, з переліком тих стадій, які відносяться до досудових і судових. На цю обставину слід звернути особливу увагу, оскільки і в досудових, і в судових стадіях процесу здійснюється обвинувачення, в тому числі й державне, і від правильного розв'язання поставлених питань залежить адекватне визначення ролі державного обвинувачення, його місця в загальній системі кримінального процесу.

О. Р. Михайленко вважає, що поділ стадій процесу на досудові та судові проводиться за суб'єктами (державними органами, які здійснюють кримінально-процесуальну діяльність²). Але тоді позначення кожного класу стадій має відображати найменування суб'єкта, який веде процес у відповідній процесуальній стадії (слідчого, особи, яка веде дізнання, прокурора та ін.). Між тим в основі позначення кожного класу стадій полягає загальний для них корінь «суд». Лише префікс «до» використовується для позначення першого досудового класу, вказує на межі включення до нього тих стадій, які передують усім іншим, іменуемим судовими стадіями процесу.

Отже, поділ стадій на досудові та судові базується на їх відношенні до суду. Ті, які передують судовій діяльності, іменуються досудовими, усі інші — судовими.

¹ Див.: Строгович М. С., Алексеева Л. Б., Ларин А. М. Советский уголовно-процесуальный закон и проблемы его эффективности. М., 1979.

² Див.: Михайленко А. Р. О сущности и значении стадий советского уголовного процесса // Вопр. уголовного процесса. Саратов, 1977. Вып. 1. С. 34.

Проте і тут слід звернути увагу на одну суттєву неточність. Оскільки йдеться про класифікацію стадій, то до кожного класу, що виділяється за загальною підставою, повинні включатися стадії, які мають загальні ознаки. Між тим О. Р. Михайленко відносить до судових також стадію виконання вироку, яка у більшості випадків не може бути віднесена до числа судових стадій, оскільки діяльність, котра утворює її зміст, як правило, виходить за межі судової діяльності.

Те ж саме слід сказати й про діяльність прокурора, яка пов'язана з затвердженням обвинувального висновку. Цю діяльність О. Р. Михайленко відносить до попереднього розслідування, але тоді в самій класифікації стадій та їх позначенні має бути відображена участь у відповідній діяльності (у даному випадку — в розслідуванні) прокурора, оскільки йдеться про класифікацію стадій за суб'єктом, але, як видно з перерахування стадій, про нього у їхній назві не говориться. Про сутність прокурорської діяльності та її місце у загальній системі стадій буде сказано окремо. Тут же відзначимо, що попри усю суперечливість змісту пропонованої автором класифікації стадій вірним є те, що О. Р. Михайленко цілком обгрунтовано включає дану діяльність прокурора до загальної системи процесуальних стадій, хоча й неправильно визначає її місце у загальній структурі кримінального процесу.

Процесуальні стадії є тими частинами, єдність яких і утворює кримінальний процес¹. Проте це твердження є вірним лише до того часу, поки аналізується процес, що складається з системи процесуальних стадій, тобто такий, якому властива стадійність у його організаційній структурі. Якщо ж говорити про процеси, які не мають у своїй структурі даних стадій, то твердження, що розглядається, буде вірним лише частково, і тому має характеризуватися як однобічне, що вимагає свого уточнення.

Для конкретизації даного становища слід з'ясувати, чи існують у реальній дійсності процеси, структура яких не

¹ Про сутність і значення стадій кримінального процесу див.: *Чеканов В. Я.* Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе. Саратов, 1958. С. 4; *Жогин Н. В., Фаткуллин Ф. Н.* Возбуждение уголовного дела. М., 1961. С. 39; *Элькинд П. С.* Сущность советского уголовно-процессуального права. Л., 1963. С. 50—52; *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса. М., 1968. Т. 1. С. 66; *Михайленко О. Р.* О сущности и значении стадий советского уголовного процесса. С. 114—120; *Зеленецкий В. С.* Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе. Х., 1979. С. 7—42; *Михеенко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України. К., 1992. С. 11—13.

складається з системи процесуальних стадій, і чи здійснюється в них обвинувачення, у тому числі й державне.

З'ясуємо це питання, виходячи з того, що кримінальний процес як специфічна соціальна система складається з низки відносно самостійних, проте об'єктивно взаємопов'язаних систем. Такими є процеси меншого ступеня загальності (обсягу). Вони знаходяться у такому відношенні до загального, у якому відношенні знаходиться будь-яка частина до свого цілого. Виходячи з даного факту, такі процеси слід іменувати окремими процесами загальної процесуальної системи. Інакше кажучи, будь-який процес меншого обсягу діяльності буде окремим у відношенні до загального, тобто до всієї процесуальної системи.

При цьому кожна частина процесу реалізується до початку здійснення діяльності у другій частині (наприклад, стадії) процесу. Якщо з цих позицій проаналізувати систему досудових стадій, то перш за все слід виділити в їх системі стадію попереднього розслідування, або слідчий кримінальний процес. Безперечно, що саме тут розв'язуються найбільш важливі та складні завдання у системі досудових стадій. Проте і до попереднього розслідування здійснюється певна діяльність у зв'язку з одержаною інформацією про вчинений злочин. За своїм характером вона теж є процесуальною. Такими є й правові відносини, що реалізуються у структурі даної діяльності.

Основними суб'єктами процесуальної діяльності є слідчий, особа, яка проводить дізнання, прокурор, суддя (суд), а також громадяни, установи, підприємства і організації, котрі інформували осіб, що ведуть процес, про злочин, який вже вчинений або ще готується.

У цьому плані даний процес є специфічним за своїм суб'єктивним складом. Ні в якому іншому окремому процесі немає такого широкого кола осіб, правомочних вести цей процес, приймати рішення, які визначають можливості його дальшого розвитку або припинення.

Характеризуючи цю частину процесу, традиційно прийнято говорити про стадію порушення кримінальної справи, яка дійсно існує у загальній процесуальній системі. Але при характеристиці даного процесу недостатньо говорити про нього лише як про стадію порушення справи. Така його характеристика є вузькою, односторонньою, відображає лише найменування одного можливого рішення, яке тут приймається, а саме: рішення про порушення кримінальної справи.

Проте загальновідомо, що в процесі даного провадження можуть прийматися й інші рішення, зокрема, про відмову в порушенні кримінальної справи і направленні заяви про зло-

чин, який вже вчинений або ще готується, за підвідомчістю.

Якщо розглядати зазначені рішення в їх кількісному відношенні, то можна помітити, що серед них на практиці домінують рішення про відмову в порушенні кримінальної справи і направленні заяв та повідомлень за належністю.

У зв'язку з цим виникає питання: чи можна позначати даний процес найменуванням того рішення (про порушення кримінальної справи), яке приймається рідше за інших (про відмову в порушенні кримінальної справи і направлення заяв та повідомлень, що надійшли, за належністю), і найменування яких не відображається в назві процесу, що завершується їх винесенням?

На це питання слід дати негативну відповідь, оскільки жодна назва з усіх перерахованих рішень не відображає природу процесу, в якому вони приймаються. Інакше кажучи, кожне із зазначених рішень відображає у своїй назві лише один з можливих результатів діяльності, що здійснюється в одному процесі, у зв'язку з чим їх назва не може бути використана для позначення усієї діяльності та конкретного процесу, в якому вона здійснюється. Отже, даному процесу слід дати таку назву (позначення), котра б правильно відображала як його природу, так і його місце в загальній процесуальній системі.

Оскільки процес, що аналізується, передує слідчому, його необхідно розглядати як самостійний та іменувати «дослідчим кримінальним процесом»¹.

Цей кримінальний процес має певну специфіку і свої завдання: його зміст утворює значна за обсягом і складна за своїм характером процесуальна діяльність, яку здійснюють спеціально уповноважені на це особи, суб'єкти.

Обсяг статті не дозволяє розглянути усі питання, які викликають у зв'язку з новим підходом до характеристики дослідчого кримінального процесу. Тим більше, що результати досліджень даного процесу при підході до нього з традиційних позицій, коли він розглядається тільки як стадія порушення кримінальної справи, відносяться й до характеристики різних аспектів дослідчого кримінального процесу. Тому

¹ Вперше таке позначення даного процесу було запропоновано автором у 1977 р., а згодом неодноразово обґрунтовувалося в інших публікаціях (див.: Зеленецький В. Пізнання в кримінальному процесі//Рад. право. 1977. № 4. С. 77; його ж. Сущность познавательной деятельности в советском уголовном процессе//Применение норм процессуального права. Свердловск, 1977. С. 59; його ж. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе. С. 11; його ж. Соотношение следственного и государственного обвинения в советском уголовном процессе//Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве, Ярославль, 1979. С. 107.

зупинимось лише на двох, мабуть, найдискусійних і в той же час вельми важливих у практичному відношенні питаннях: по-перше, про самостійність дослідчого кримінального процесу; по-друге, про інформаційні основи діяльності, яка здійснюється у цьому процесі, і рішень, що приймаються в ньому.

Відмітимо, що властивість самостійності притаманна будь-якому процесу, характеризує його якісну визначеність. Проте найбільш повно і показово вона отримує своє зовнішнє вираження у відповідних кількісних показниках. У цьому плані слід знову нагадати про кількість тих рішень про відмову в порушенні кримінальної справи, які поряд з рішеннями про порушення справи домінують в їх загальній сукупності. Якщо при цьому врахувати кількість протокольних проваджень, які також здійснюються в дослідчому кримінальному процесі і безпосередньо з цього процесу передаються в суд для їх розгляду по суті, то самостійність даного процесу стає безперечно очевидною. Зрозуміло, що самостійність слідчого процесу обмежують випадки порушення кримінальної справи. Проте і вони не усувають її реальне існування, а лише підкреслюють її відносний характер і нові форми прояву, а також зв'язок дослідчого кримінального процесу з слідчим та усією процесуальною системою. Цей зв'язок виявляється не тільки в організаційному механізмі двох зазначених процесів, а й в інформаційних основах процесуальної діяльності, що здійснюється в них. Тепер переходимо до розгляду другого з двох раніш поставлених питань: про можливість здійснення обвинувальної діяльності в дослідчому кримінальному процесі. Це тим більше необхідно, бо саме в дослідчому кримінальному процесі компетентні особи ведуть у встановленому законом порядку значну кількість протокольних проваджень і по їх завершенні передають в суд для розгляду по суті.

Останнім часом все частіше стверджують, що в процесі розв'язання питання про порушення кримінальної справи або при відмову в цьому відбувається доказування в традиційному його розумінні, хоча і з деякими особливостями¹. Тому вважають, що усі зазначені рішення базуються на доказовій

¹ Див.: Каз И. М. Предмет доказывания в стадии возбуждения уголовного дела//Учен. зап. Саратов. юрид. ин-та. 1964. Вып. 11; Сердюков П. П. К вопросу о доказывании в стадии возбуждения уголовного дела//Проблемы борьбы с преступностью. Иркутск, 1970. Вып. 1; Корнеева Л. М. Доказывание при отказе в возбуждении уголовного дела//Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности. Ярославль, 1976; Кузнецов Н. П. Доказывание в стадии возбуждения уголовного дела. Воронеж, 1982.

інформації. Між тим відомо, що доказова інформація вводиться в кримінальний процес лише в результаті вчинення передбачених законом слідчих дій. У дослідчому кримінальному процесі такі дії, як правило, не провадяться, крім огляду місця події. Саме за допомогою цієї слідчої дії в даний процес вводиться доказова інформація. Ніяких інших доказів у цьому процесі немає і не може бути, доки існує нині діюча правова регламентація пізнання в дослідчому кримінальному процесі. З урахуванням наведеного слід визнати, що інформаційний фонд дослідчого кримінального процесу не є однозначним. Він вельми складний і неоднорідний за своєю кількісною та якісною визначеністю. При проведенні огляду місця події у встановленому законом порядку в кримінальному процесі може з'явитись доказова інформація, яка міститься у відповідному протоколі. Проте більша частина інформації, яка тут циркулює, вводиться в процес шляхом здійснення спеціальних (не слідчих) дій, котрі й визначають особливу природу цієї інформації.

Таку інформацію В. Д. Арсен'єв називав зародками майбутніх доказів¹. Проте таке її позначення вказує в основному на генезис доказів, але не розкриває природу інформації, на підставі якої приймаються рішення в дослідчому кримінальному процесі.

Оскільки в ході наступного провадження у справі інформація, яка міститься в поясненнях громадян, повідомленнях різних організацій тощо, як правило, трансформується в доказову інформацію (наприклад, через покази громадян, які раніше дали свої пояснення, а згодом були допитані як свідки), її з метою індивідуалізації слід називати переддоказовою інформацією. Саме така інформація складає більшу частину інформаційного фонду дослідчого кримінального процесу.

Це один аспект характеристики співвідношення переддоказової та доказової інформації. Другий аспект характеризує співвідношення джерел даних видів інформації в кримінальному процесі.

Як відомо, доказова інформація вводиться в кримінальний процес за допомогою слідчих дій, яких за КПК чотирнадцять: огляд, обстеження, обшук, виїмка, екзгумація, накладення арешту на майно, допит, відтворення обстановки і обставин події (слідчий експеримент), пред'явлення для пізнання, ставка віч-на-віч, затримання, перевірка показів

¹ Див.: Арсен'єв В. Д. Доказывание фактических обстоятельств в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1967. С. 13.

на місці, одержання зразків для порівняльного дослідження, експертиза.

Провадження цих дій (крім огляду місця події) в дослідчому кримінальному процесі заборонено. Отже, пізнання в дослідчому кримінальному процесі на підставі передказової інформації має здійснюватися за допомогою системи спеціальних дій, які повинні іменуватися дослідчими.

Перед кримінально-процесуальною наукою поставлене завдання всебічної розробки поняття, природи, процесуального порядку провадження дослідчих процесуальних дій, визначення їх видів, структури і співвідношення з системою слідчих і судових дій. Проте вже зараз, в плані даного дослідження, слід указати на реальну можливість встановлення винності особи на підставі передказової інформації, одержаної в результаті провадження дослідчих процесуальних дій, що, в свою чергу, указує на здійснення обвинувачення в дослідчому кримінальному процесі. Йдеться про специфіку обвинувачення в ході протокольної форми досудової підготовки матеріалів. Останнє встановлює спрощений порядок притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинений злочин. Визнавши матеріали про вчинення злочину достатніми для притягнення правопорушника до відповідальності, начальник органу дізнання затверджує протокол, після чого всі матеріали пред'являються правопорушникові для ознайомлення, про що робиться відмітка в протоколі (ч. 2 ст. 426 КПК України). Отже, порушення обвинувачення і притягнення особи до кримінальної відповідальності збігаються з моментом затвердження начальником органу дізнання протоколу про вчинення конкретною особою одного із злочинів, за яким застосовується протокольна форма досудової підготовки матеріалів. Оскільки наступний процес обвинувачення правопорушника здійснюється на підставі ознайомлення його не тільки з протоколом, а й з усіма матеріалами провадження (що створює необхідні умови для захисту), такий порядок обвинувальної діяльності в дослідчому кримінальному процесі іменується нами протокольною формою обвинувачення (ч. 3 ст. 426 КПК України). Саме таке обвинувачення після санкціонування протоколу прокурором або його заступником і направлення до суду визначає предмет та межі майбутнього судового розгляду. Визнавши матеріали протокольного провадження достатніми для розгляду їх в судовому засіданні, суддя у відповідності з ч. 1 ст. 426 КПК України порушує кримінальну справу і віддає правопорушника під суд. При цьому в постанові судді викладається формулювання обвинувачення із зазначенням статті кримінального закону, за якою особу віддано під суд (ч. 2 ст. 426 КПК

України), що ще раз, по-перше, підтверджує наявність протокольної форми обвинувачення в дослідчому кримінальному процесі; по-друге, вказує на особливий механізм його трансформації в судові стадії процесу.

Надійшла до редколегії 10.01.95

Ю. М. ГРОШЕВИЙ, академік АПН України

СУДОВЕ СЛІДСТВО ЗА СТАТУТОМ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА 1864 Р.

У зв'язку з проведенням в Україні судово-правової реформи і розробкою нового КПК України значний інтерес викликає регулювання судового слідства за Статутом кримінального судочинства 1864 р., норми якого коректно розглядалися як певна традиція. Під впливом цих норм формувалася не тільки вітчизняна, а й зарубіжна база кримінально-процесуального регулювання стадії судового розгляду.

Після багаторічного забуття в науковій літературі знову стала розроблятися проблема судової влади. В основі підходу до її рішення лежить ідея розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову. Виникнення теорії розподілу влад сходить до античних часів. Але, не дивлячись на прогресивність цієї концепції, вона не була сприйнята дореформним законодавством Росії. Лише у 1862 р. в Основних положеннях судоустрою вперше був закріплений принцип розподілу влад: «Судова влада відділяється від виконавчої, адміністративної і законодавчої», «влада обвинувальна відділяється від судової».

Дореволюційні дослідники звертали увагу на різні аспекти принципу розподілу влад. Так, С. П. Познишев розумів під судовою владою гілку влади державної, владу підзаконну, яка полягає в праві розгляду кримінальних справ, акцентуючи, таким чином, зовнішній, формальний аспект цього поняття¹. І. Я. Фойницький вбачав призначення судової влади в тому, що «судова влада, одержуючи право існування в законі і силу у владі урядовій, в свою чергу служить і відгороджує законні інтереси урядової влади»², чим обмежував призначення судової влади охороною правопорядку і захис-

¹ Див.: Познишев С. В. Уголовный процесс. М., 1913. С. 87—89.

² Див.: Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства Изд. 4-е, СПб., 1912. С. 158.